

Priedēkļi lietvārdu vārddarināšanas modeļos un atvasinājumu semantika¹

Prefixes in noun word-formation models and semantics of derivatives

Daiga Deksnē

Latvistikas un baltistikas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050, Latvija
E-pasts: daigade@inbox.lv

Atvasinot lietvārdus, prefiksācijas paņēmieni tiek izmantoti daudz retāk nekā sufiksācijas paņēmieni. Vairums lietvārdu, kuru sastāvā ir priedēklis, ir atvasināti no priedēkļverbiem. Tomēr ir arī prefiksāli lietvārdi, kuru motivētātvārds ir lietvārds. Pētījuma mērķis ir gūt ieskatu par prefiksālu lietvārdu izplatību un lietojumu. Pētījumā analizēti 238 korpusā „Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus LVK2018” sastopamie lietvārdu motivēti lietvārdi, to vārddarināšanas modeļi un lietvārdu semantika. Jebkurš no priedēkļiem lietvārdam var piešķirt telpisku nozīmi, kas saistīta ar priedēklim atbilstoša apstākļa vārda virzienu telpā. Ir priedēkļi, kas lietvārdam var piešķirt temporālu vai kvantitatīvu nozīmi. Salīdzinājumā ar prefiksāliem verbiem lietvārdu nozīmju klāsts ir ierobežots. Biežāk sastopami atvasinājumi ar priedēkļiem *pa-* un *aiz-*. Starp aplūkotajiem atvasinājumiem aptuveni 24% vārdu korpusā ir tikai viens lietojuma piemērs. Korpusā ir iekļauti arī bieži lietoti lietvārdi, kas ir leksikalizējušies, piem., *pasaule*.

Atslēgvārdi: lietvārds; vārddarināšana; priedēklis; prefiksācija.

Ievads

Darīnot lietvārdus latviešu valodā, sufiksācija tiek izmantota biežāk nekā prefiksācija vai cirkumfiksācija ar priedēkli un galotni (Vulāne 2015, 220; Kalnača, Lokmane 2021, 125, 140). Pretstatā tam verbu atvasināšanā daudz produktīvāk tiek izmantota prefiksācija ar priedēkļiem *aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-* (Vulāne 2015, 279; Kalnača, Lokmane 2021, 307). Atvasinot verbus, katrs no priedēkļiem tiek

¹ Publikācija izstrādāta ar Valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Mūsdienu latviešu valodas izpēte un valodas tehnoloģiju attīstība” (VPP-LETONIKA-2021/1-0006) atbalstu.

lietots vairākās nozīmēs. Priedēklis *pār-* ir pat 13 nozīmes (Deksne 2021, 162). Šīs morfēmas tiek izmantotas arī lietvārdu atvasināšanā, kaut gan pastāv neskaidrības, vai tās uzskatāmas par priedēkļiem vai par prepozīcijām (Vulāne 2015, 212–213, 246–248; Kalnača, Lokmane 2021, 141). Daži autori min, ka arī prepozīcijas *bez-*, *pēc-*, *pirms-* un *zem-* (piem., Kalme, Smiltnece 2001, 64) uzskatāmas par priedēkļiem, kurus var izmantot lietvārdu atvasināšanā. A. Vulāne (2015, 213) sniedz pamatojumu, kādēļ šīs prepozīcijas var uzskatīt par priedēkļiem. Lai varētu salīdzināt nozīmes, kādas priedēkļi piešķir atvasinātiem vārdiem un lietvārdiem, ar *bez-*, *pēc-*, *pirms-* un *zem-* atvasināti lietvārdi šajā pētījumā nav aplūkoti. Sīkāk nav aplūkoti arī atvasinājumi, kuros lietvārds atvasināts no prefiksāla verba, izmantojot sufiksāciju vai pievienojot lietvārda galotni. Tādu ir ļoti daudz. Vārdi *ieeja* (1), *izeja* (2) un *pāreja* (3) darināti no prefiksālu verbu tagadnes celma. Vārdadarināšanas ķēde var būt vēl garāka. Piem., vārds *uzlīme* (4) radies no lietvārda *līme* motivēta prefiksāla verba.

Pētījuma mērķis ir analizēt lietvārdu vārdadarināšanas modeļus, kuru motivētājs ir lietvārds.

- (1) *ie+iet* → *ieej-a*
- (2) *iz+iet* → *izej-a*
- (3) *pār+iet* → *pārej-a*
- (4) *līme* → *līm+ē-t* → *uz+līmēt* → *uzlīm-e*

Daudzi lietvārdi ir leksikalizējušies, t. i., „zudušas vai mainījušās semantiskās attiecības starp sākotnējo motivētāju un derivātu, vai arī motivētājvārds vairs nav restaurējams” (Vulāne 2015, 191). Motivētāja lietvārda celms tikai attālināti saistīts ar prefiksālu lietvārdu. Piem., vārdi *aploks* un *apriņķis* apzīmē fiziski vai administratīvi ierobežotu teritoriju. Motivētājvārdi *loks* un *riņķis* norāda uz noslēgtu formu, priedēklis *ap-* šo norobežotības nozīmi vēl pastiprina. Skaidrojums šo atvasinājumu saistībai ar motivētājvārdiem rodams senākos datu avotos, piem., Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcā” (1923). Vārdiem *aploks* un *apriņķis* kādreiz bijušas vairākas nozīmes, kuras mūsdienās vairs nelieto. Pie pirmās vārda *aploks* nozīmes minēts piemērs „suns ņēma ap viņu lielus aplokus [..]; vajātāji bij sastājušies ciešā aplokā ap savu vārdzināmo”. Šī nozīme saistīta ar virzību vai atrašanos visapkārt kaut kam. Otrā nozīme skaidrota ar piemēru „priedes, egles salocīju aiz cepures aplociņa”. Tikai trešā nozīme ir tā, kas tiek lietota arī mūsdienu valodā. Tā ilustrēta ar piemēru „ieliec zirgus aplokā” un apzīmē ar sētu ietvertu laukumu (Mīlenbahs 1923, 103). Arī vārda *apriņķis* pirmā nozīme saistīta ar virzību telpā. Pirmā nozīme skaidrota ar piemēru „abiem tikai apriņķī iet”, savukārt otrā nozīme atbilst mūsdienu valodā lietotajai nozīmei – administratīvas teritorijas apzīmējumam. Vārdnīcā iekļauts piemērs „Talsu apriņķī; apriņķa ārsts” (Mīlenbahs 1923, 115).

Pētījumā izmantotie lietvārdu piemēri ekscerpēti no „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” (LVK2018). Izmantojot meklēšanas iespējas, ko sniedz *NoSketch Engine* platforma, no korpusa tika atlasītas 8698 vārdu pamatformas, kuras sākas ar *aiz*, *ap*, *at*, *ie*, *iz*, *no*, *pa*, *pār*, *pie*, *sa* un *uz* (vārdu atlasē izmantots vaicājums, kurā prasīts priedēklis vārda sākumā un norādīts lietvārds *n* marķējumā, piem., [lemma="(aiz|ap|at|ie|iz|no|pa|pār|pie|sa|uz).*" & tag="n.*"]. Vārdu saraksts tika manuāli

caurskatīts, atlasot vārdus, kurus ievada kāds no priedēkļiem un kuru motivētājs ir lietvārds. Caurskatītajā sarakstā ir 238 atvasināti lietvārdi, kuri iegūti ar prefiksācijas vai cirkumfiksācijas paņēmieni. Prefiksācija ir morfoloģiskais vārddarināšanas paņēmiens, kas apzīmē vārdu darināšanu ar priedēkli, bet cirkumfiksācija – vārdu darināšanu ar priedēkli un derivatīvo galotni (Vulāne 2015, 200–201). Šajā vārdu skaitā ietverti arī vārdu varianti, ja tiem ir lietojuma piemēri korpusa datos, piem., *pavasaris* un *pavasars*. Šobrīd ir pieejams „Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus (LVK2022)”, kurā ar priedēkļiem atvasinātu lietvārdu skaits ir daudz lielāks. Šajā korpusā ir vairāk nekā 27 000 lietvārdu pamatformu, kas sākas ar *aiz*, *ap*, *at*, *ie*, *iz*, *no*, *pa*, *pār*, *pie*, *sa* un *uz*. „Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus (LVK2022)” nebija pieejams, uzsākot pētījumu. Tā kā vārdu manuāla atlase ir ilgstošs process, dati no LVK2022 nav kvalitatīvi analizēti.

Pētījuma mērķis ir gūt ieskatu par prefiksālu lietvārdu vārddarināšanas modeļiem, semantiku un lietojumu, kas atspoguļojas mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusos.

1. Vārddarināšanas modeļi

Ir vairāki lietvārdu derivatīvie modeļi, kuros motivētājs ir lietvārds (par to detalizēti sk. Vulāne 2015, 212–249). Dažkārt motivētājs ir grūti nosakāms, ja eksistē tās pašas saknes denomināls verbs un lietvārds un lietvārdam nav piedēkļa, kas norādītu uz tā motivētāja vārda vārdšķiru. Piem., ļoti produktīvs ir vārddarināšanas modelis $V + -um- \rightarrow N$ (5). Ir tādi vienas saknes lietvārdi, kuru motivētāji ir dažādu vārdšķiru vārdi. Lietvārds *pazīme* norāda uz līdzīgumu ar motivētāju lietvārdu *zīme* (6). Tas nav saistīts ar darbību *pazīmēt*. Savukārt vārda *atzīme* motivētājs ir verbs *atzīmēt* (7). Šis vārds nosauc darbības rezultātu.

- (5) $pie+nāk-t \rightarrow pienāk-um-s$
 (6) $pa+zīm-e \rightarrow pazīm-e$
 (7) $zīm-e \rightarrow zīm-ē-t \rightarrow at+zīmē-t \rightarrow atzīm-e$

Hanss Marčands (*Hans Marchand* 1964) ir definējis septiņus kritērijus, ar kuru palīdzību var noteikt bezsufiksa vārdu atvasināšanas virzienu angļu valodā:

- 1) atvasinājums ir semantiski atkarīgs no motivētāja (verbs *zāģēt* saistīts ar lietvārdu *zāģis*);
- 2) atvasinājuma nozīme ir ierobežota salīdzinājumā ar motivētāju – atvasinājumam ir mazāk formu, to lieto ierobežotā kontekstā vai retāk;
- 3) motivētāja nozīme ir vispārīgāka;
- 4) atvasinājumam var piemist vārdšķirai raksturīgs semantiskais modelis (verbi *ogot* un *sēnot* atbilst denominālajam modelim ‘lasīt kaut ko’);
- 5) afiksi var norādīt uz motivētāja vārdšķiru (denomināla verba *document* afikss *-ment* angļu valodā);
- 6) vārda daļu vārdšķira saliktenī var palīdzēt noteikt motivētāju (angļu verba *blacklist* komponenti ir īpašības vārds un lietvārds, tādēļ tas ir denomināls atvasinājums);

7) uz atvasinājuma virzienu var norādīt arī vārdšķirai raksturīga uzsvara maiņa.

Šos kritērijus Magda Ševčíkova (*Magda Ševčíková* 2021) izmantojusi arī čehu valodai. Viņa konstatējusi – ja eksistē tās pašas saknes bezsufiksa lietvārds un imperfektīvs verbs un perfektīvs verbs ar dažādiem sufiksiem, tad lietvārda motivētājs ir verbs (8). Ja eksistē tās pašas saknes bezsufiksa lietvārds un imperfektīvs verbs, bet atbilstošu perfektīvu verbu var atvasināt ar priedēkli, tad motivētājs ir lietvārds (9).

(8) *zapsat / zapisovat* ‘ierakstīt.PFV/IPFV’ – *zápis* ‘ieraksts’

(9) *sůl* ‘sāls’ – *solit* ‘sālīt.IPFV’

Atšķirībā no slāvu valodām latviešu valodā imperfektīvs verbs no perfektīva verba ar sufiksa palīdzību parasti netiek atvasināts (Kalnača 2014, 108–109; Vulāne 2015, 541), tādēļ M. Ševčíkovas piedāvāto kritēriju nevar izmantot. Daži H. Marčanda kritēriji gan ir izmantojami arī latviešu valodai, piem., vērtējot, kurš no vārdiem ir semantiski atkarīgs no otra un kuram no vārdiem ir vispārīgāka nozīme.

No korpusa LVK2018 ekscerpētie piemēri iedalāmi piecās grupās:

1) modelis PREF + N → N

Vārdiem, kas darināti, izmantojot derivatīvo modeli PREF + N → N, tiek pievienots priedēklis (piemēri (10) un (11)). Nedz lietvārda dzimte, nedz galotne nemainās.

(10) *kaln-s* (M) → *uz-kalns* (M)

(11) *viln-a* (F) → *pa-vilna* (F)

2) modelis PREF + N + *-e* → N

Ir modeļi, kuros lietvārda celmam tiek pievienots priedēklis un galotne. Vārdi, kas atvasināti, izmantojot modeli PREF + N + *-e* → N, iedalāmi divās grupās. Ir atvasinājumi, kuru dzimte ir tāda pati kā motivētājiem lietvārdiem (12), un ir tādi, kuru dzimte ir atšķirīga (13).

(12) *kāj-a* (F) → *pie+kāj-e* (F)

(13) *krast-s* (M) → *pie+krast-e* (F)

3) modelis PREF + N + *-is* → N

Vārdarināšanas modelis PREF + N + *-is* → N (14) nav tik bieži izplatīts kā iepriekš minētie modeļi.

(14) *plāksn-e* (F) → *sa+plāksn-is* (M)

4) modelis PREF + N + (*-a, -as, -es, -u*) → N

Starp lietvārdiem, kuri atvasināti ar priedēkli un galotni, sastopami ģenitīveņi (sk. piemērus (15)–(18)). Tie darināti, izmantojot modeli PREF + N + (*-a, -as, -es, -u*) → N. Ģenitīveņi ir „nelokāmi lietvārdi vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā, kas semantiski daļēji līdzinās īpašības vārdiem” (Vulāne 2015, 214).

(15) *kuņģ-is* → *aiz+kuņģ-a*

(16) *jūr-a* → *aiz+jūr-as*

(17) *front-e* → *pie+front-es*

(18) *robež-a* → *aiz+robež-u*

Vārdi tiek lietoti atributīvā nozīmē tikai ģenitīva formā un kontekstā paskaidro pēc tā esošu nomenu (sk. piemērus (19) un (20)). Līdzīgiem atvasinājumiem var būt arī citi locījumi, piem., vārdam *piejūras* semantiski līdzīgs atvasinājums *piekrastes* tiek lietots ne vien ģenitīvā, bet arī citos locījumos (21). Šādi vārdi darināti no ģenitīva formas, izmantojot metonīmi (Kalnača, Lokmane 2016, 188). Piem., vārdam *piekraste* piemīt ne vien noteikta īpašība – ‘atrašanās pie krasta’ –, bet arī vispārīga vietas nozīme.

- (19) *Nelielā piemājas dārziņā, kur netiek regulāri pļauts, šis zāliens mēdz atstāt nekoptu iespaidu.* (LVK2018)
- (20) *Izplosījusies viņa izstiepās piejūras pļavās un gaidīja pirmo pērkonu.* (LVK2018)
- (21) *Pa kreisi vīdēja Igaunijas piekraste, apakšā jūras virsmu šūpoja viegls vējiņš.* (LVK2018)

5) modelis PREF + N + (-ij-, -en-) + (-a, -is) → N

No korpusa ekscerpēti divi vārdi, kuru modelī ir gan priedēklis, gan piedēklis, gan arī galotne (sk. piemērus (22) un (23)). Tie ir atvasināti, izmantojot modeli PREF + N + (-ij-, -en-) + (-a, -is) → N.

- (22) *skap-is* → *aiz+skap-ij-a*
- (23) *pirkst-s* → *uz+pirkst-en-is*

Ir motivētāji lietvārdi, no kuriem iespējami atvasinājumi ar dažādiem derivatīvajiem modeļiem:

- 1) atvasinājumiem var būt dažādas galotnes un dažādi priedēkļi, bet vienādas vai līdzīgas nozīmes. Tādi ir vārda *kalns* atvasinājumi;

(24) *pa+kaln-s* un *uz+kaln-s* ir „neliels, kalnam, pauguram līdzīgs zemes virsas paaugstinājums” (*tezaurs.lv*)

(25) *pie+kaln-e* ir „vieta pie reljefa veidojuma (parasti kalna, paugura) nogāzes” (*tezaurs.lv*)
- 2) atvasinājumiem var atšķirties gan priedēkļi, gan galotnes, gan nozīmes. Tādi ir vārda *roka* atvasinājumi. Vārds *ierocis* (26) ir instruments, savukārt vārdi *aproce* (27) un *uzrocis* (28) saistīti ar apģērbu;

(26) *ie+roc-is* ir „līdzeklis, ko izmanto, lai ievainotu vai nogalinātu cilvēkus vai dzīvniekus vai lai sagrautu celtnes, ierīces” (*tezaurs.lv*)

(27) *ap+roc-e* ir „piešuve piedurknes nobeiguma daļai [...]” vai „ap roku valkājama rota” (*tezaurs.lv*)

(28) *uz+roc-is* ir „sieviešu ziemas apģērba piederums [...]” vai „no plaukstas līdz elkonim uzvelkams apģērba gabals” (*tezaurs.lv*)
- 3) atvasinājumiem ir dažādas galotnes, tie ir viena vārda varianti (29)–(32) vai arī apzīmē cilvēku vīriešu un sieviešu dzimtē (33).

(29) *no+vakar-e* un *no+vakar-s*

(30) *pa+vasar-is* un *pa+vasar-s*

- (31) *aiz+aus-s* un *aiz+aus-e*
 (32) *uz+kaln-s* un *uz+kaln-e*
 (33) *pār+galv-is* un *pār+galv-e*

Šajā nodaļā aplūkoti piemēri liecina, ka ir vairāki lietvārdu derivatīvie modeļi, kas atšķiras pēc tajos izmantotajiem afiksiem. Tāpat arī redzams, ka vienu un to pašu motivētāju lietvārdu var izmantot dažādos derivatīvajos modeļos, pievienojot lietvārda celmam gan dažādus priedēkļus, gan dažādas galotnes.

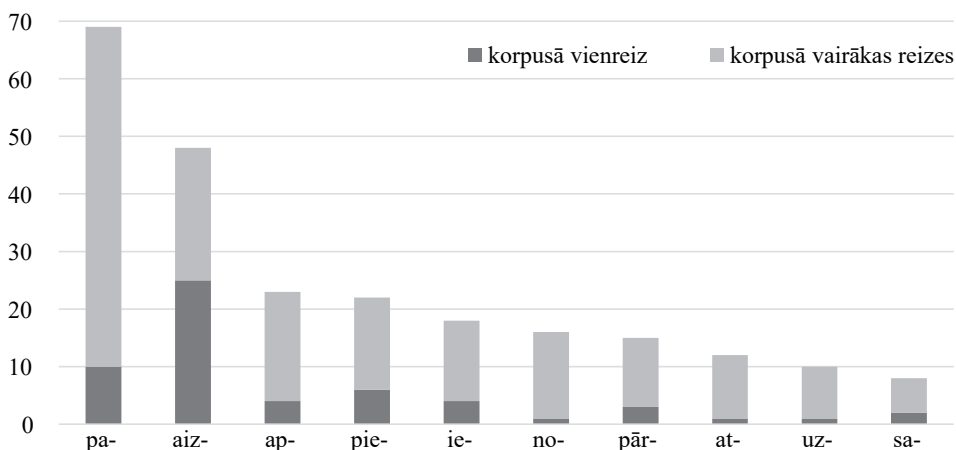
2. Atvasinātu lietvārdu semantika

Ar dažādiem priedēkļiem atvasinātu lietvārdu skaits ir ļoti atšķirīgs (sk. attēlu). Īpaši produktīvi ir atvasinājumi ar priedēkļiem *pa-* un *aiz-*. Starp aplūkotajiem atvasinājumiem 57 vārdiem korpusā ir tikai viens piemērs (daži piemēri vārdiem, kas korpusā minēti vienreiz (34)–(37)).

- (34) *Informācijas apmaiņa un sadarbs*. (LVK2018)
 (35) *Nedroši viņa ienāk Brūniķu apdārzā, smagi elpodama*. (LVK2018)
 (36) *[..] brīdi būt brīvam kā bērnam aizmājas pļavā*. (LVK2018)
 (37) *Kad pēkšņi no aizstūra iznāca melna šaha figūra [..]* (LVK2018)

Aptuveni puse no priedēkļa *aiz-* atvasinājumiem korpusā minēti tikai vienreiz. Daudzi no šiem atvasinājumiem lietoti ģenitīva formā. Ja vienreiz minētos vārdus neņemtu vērā, tad *aiz-* produktivitāte daudz neatšķirtos no priedēkļu *ap-*, *pie-*, *ie-* un *no-* produktivitātes.

Gan korpusā LVK2018, gan korpusā LVK2022 visvairāk piemēru ir prefiksāliem lietvārdiem *pasaule* un *sabiedrība*.

Attēls. Ar priedēkļiem atvasinātu lietvārdu skaits korpusā LVK2018

Salīdzinot ar priedēkļiem atvasinātu lietvārdu un verbu skaitu korpusā LV2018, ir vērojamas atšķirības. Gan lietvārdiem, gan verbiem visproduktīvākais ir priedēklis *pa-*. Otrajā vietā produktivitātes ziņā verbiem ir priedēklis *sa-*, bet lietvārdiem atvasinājumu ar šo priedēkli ir vismazāk. Lietvārdiem otrajā vietā ir priedēklis *aiz-*, kurš savukārt verbiem ir otrais no beigām produktivitātes sarakstā. Priedēkļverbu produktivitāte dilstošā secībā ir šāda: *pa-* (> 1000), *sa-*, *no-*, *iz-*, *ie-*, *ap-*, *pie-*, *at-*, *uz-*, *aiz-*, *pār-* (< 400) (aptuvenus skaits LVK2018). Protams, prefiksācijas produktivitāte verbiem ar jebkuru no priedēkļiem ir daudz lielāka par prefiksācijas produktivitāti lietvārdiem. Ar priedēkli *pa-* ir atvasināti vairāk nekā 1000 verbi, bet ar priedēkli *pār-* atvasināti aptuveni 400 verbi.

Ar priedēkļiem atvasināti lietvārdi nereti tiek lietoti vides objektu apzīmēšanai. Pētot ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus, Sanda Rapa (2014, 59) savā disertācijā atzīmē, ka „latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi rāda latviešu iekšējo skatījumu uz pasauli [...], kas izpaužas daudzajos prepozicionālajos apelatīvos ar priedēkli *aiz-*, *pār-*, kas norobežo savu un svešo teritoriju, kura bieži vien nav iepazīta un konkretizēta”. Daži no S. Rapas minētajiem piemēriem ir *aizsils*, *aiztilte*, *aiztīrelis*, *aizupe*, *pārkalne*, *pārupe*. Disertācijā apzināti 114 ar priedēkļiem darināti nomenklatūras vārdi. Līdzīgi kā korpusā LVK2018 arī latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu derivācijai visbiežāk tiek lietoti priedēkļi *aiz-*, *pa-*, *ap-* (Rapa 2014, 117).

2.1. Ar priedēkli *pa-* atvasināti lietvārdi

Korpusā konstatēti 69 ar priedēkli *pa-* atvasināti lietvārdi. Ar šo priedēkli atvasinātu lietvārdu ir visvairāk.

30 lietvārdiem priedēklis piešķir telpisku nozīmi – ‘atrašanās zem kaut kā’. Šī nozīme piemīt šādām lietvārdu grupām:

- 1) no dabas objektiem atvasināti lietvārdi: *pasaule*, *pasaulīte*, *padebesis*;
- 2) augu valsts: *pamežs*, *pakrūme*, *pazare*;
- 3) ar cilvēka būvēm, mājokli vai tā iekārtojumu saistīti vārdi: *pagalms*, *palodze*, *paleta*, *pajumte*, *pajumts*, *pavārte*, *palodzīte*, *pabeņķe*, *palievenis*, *patrepe*, *pagalmiņš*, *patilte*, *pagalde*, *pažobeļe*, *pagulte*;
- 4) lietas, ko cilvēks izmanto: *pagalvis*, *pazole*;
- 5) abstraktā vai pārnestā nozīmē lietoti vārdi: *padibenes*, *parindenis*, *pagrīde*;
- 6) citi vārdi, kuros priedēklim *pa-* piemīt telpiska nozīme: *pagale*, *paleja*, *pazeme*, *pamale*.

Atsevišķā grupā var iedalīt 15 vārdus, kas saistīti ar cilvēka vai dzīvnieka ķermeņa un apzīmē atrašanos zem kaut kā: *pakausis*, *papēdis*, *paduse*, *paspārne*, *pakrūte*, *pavēdere*, *pazode*, *pakakle*, *papēdītis*, *paribe*, *padusīte*, *padegune*, *pacele*, *pavilna*.

11 vārdiem piemīt kvantitatīvas iezīmes:

- 1) neliels: *pakalniņš*, *pakalne*, *pakalns*;
- 2) sīkāks iedalījums: *pasuga*, *pavalsts*;
- 3) daļējs: *pamiers*, *paēna*, *pavēnis*, *pakrēslis*, *pakrēslīte*, *pamuļķis*.

18 vārdiem piemīt nozīme ‘līdzīgs ar motivētāju lietvārdu’. Tie ir:

- 1) cilvēki: *patēvs*, *pamāte*, *pameita*, *pabērns*, *padēls*, *pakalps*;

- 2) augi un dzīvnieki: *pabērzs, paeglis, paauglis, panātre, paceplītis, paciprese, pacelmene*;
- 3) ar dabu saistītas reālijas vai objekti: *pavasaris, pavasars, palāse*;
- 4) abstrakti jēdzieni: *pazīme*.

Ir vārdi, kuru izcelsme uzreiz nav nosakāma. K. Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcā” (Mīlenbahs 1927, 28) vārds *pagasts* apzīmē gan zemnieku pulcēšanās vietu, lai maksātu nodevas, gan pašas nodevas, gan noteiktu teritoriju. Tas ir aizguvums no krievu *нозѳцмъ*. Vārda *paduse* šķirkli minēta tā saistība ar senindiešu *doš-* un īru *dóe* ‘roka’ (Mīlenbahs 1927, 19).

Vienam vārdam var piemist vairākas nozīmes. Vārdus *pavilna* un *pamežs* varētu pat ierindot trīs nozīmju grupās – telpiskā nozīme ‘atrašanās zem’, līdzības nozīme un mazākas kvantitātes nozīme. *Pavilna* ir „apakšējais, īsākais, biežākais, mīkstsais un smalkais apmatojums atšķirībā no virsējā, garākā, kas veido akotu” (tezaurs.lv). *Pamežs* ir „kokaugu kopums, kas veido meža apakšējo stāvu un attiecīgajos augšanas apstākļos nekad nerasniedz augšējā stāva koku garumu” (tezaurs.lv).

20. gs. sākumā izdotajās vārdnīcās atrodami seni prefiksāli lietvārdi, kuriem nav piemēru mūsdienu valodas korpusos, piemēram, *paēža* un *paegliens* (Mīlenbahs 1927, 24).

Priedēklīm *pa-* lietvārdu atvasināšanā piemīt vairākas nozīmes, kas raksturīgas šim priedēklīm verbu atvasināšanā – telpiskā nozīme ‘zem’ un deminutīva nozīme (Deksne 2021, 111–117). Verbiem deminutīva nozīme saistīta ar samazinātu darbības intensitāti, bet aplūkotojāiem lietvārdiem – ar samazinātu kvantitāti vai īpašības izteiktību.

2.2. Ar priedēkli *aiz-* atvasināti lietvārdi

Korpusā ir 48 lietvārdi, kas atvasināti ar priedēkli *aiz-*. Lietvārdus var iedalīt trīs grupās:

- 1) lietvārdi ar telpisku nozīmi;
- 2) lietvārdi ar temporālu nozīmi;
- 3) abstrakti lietvārdi.

Vislielāko grupu veido lietvārdi ar telpisku nozīmi. Šie vārdi apzīmē telpu aiz kāda objekta: *aizgalds, aizjūras, aizkapličas, aizkumode, aizmājas, aizmeža, aizokeāna, aizpurva, aizrobežu, aizskatuve, aizstūris, aizūdēns, aizdurve, aizgleznu, aizjūras, aizkrāsne, aizkulises, aizplaukte, aizskape, aizskapija, aizspogulija, aizvārte*. K. Mīlenbaha (1923, 20, 28) „Latviešu valodas vārdnīcā” sastopami daži vārdi, kas mūsdienu valodā vairs netiek lietoti: *aizgulte, aizceplis*. Tie vācu valodā tiek skaidroti kā “der Raum hinter dem [...]” ‘telpa aiz [...]’. Ir vārdi, kas apzīmē ķermeņa daļas, precīzāk, vietu aiz kādas ķermeņa daļas: *aizkuņģa, aizausis, aizauss, aizause, aiznadži*. Daži vārdi tiek lietoti atributīvā nozīmē, un tiem ir nepilna paradigma – tikai ģenitīva forma (38).

Vārdi *aizdūmaka, aizmigla, aizvējš, aizvēnis, aizmākoņu* apzīmē vietu, kur nav motivētāja lietvārda nosauktās parādības. Piem., *aizvējā* nav vēja. Telpiska nozīme piemīt arī vietvārdiem *Aizlīči, Aizkalne, Aizupe*. Rīgas ielu sarakstā atrodami ielu nosaukumi *Aizpriežu iela* un *Aizsila iela* (atrodas blakus priežu mežam). Ar priedēkli *aiz-* atvasināti verbi visbiežāk apzīmē virzību projām. Verbu, kas apzīmē virzību aiz kāda objekta, ir krietni mazāk (Deksne 2021, 75).

- (38) *Ārstēšanas pamats ir aizkuņģa dziedzerim saudzējošs režīms un diēta, papildu fermentu lietošana un atsāpināšana.* (LVK2018)

Vārdiem *aizaižvakardiena, aizkapa, aizlaiks, aizmūšs, aiznāve, aizlaiki, aizvēsture* piemīt temporāla nozīme. Tie apzīmē laiku aiz kāda atskaites punkta.

Vārdi *aizkadrs, aizpasaule, aizsaule, aizplāns, aizprāts, aizmugure* apzīmē abstraktas lietas. Abstrakta nozīme ir arī mūsdienās vairs nelietotam vārdam *aizacis* „nerunā nekad aizacīs; pasaki acīs” (Mīlenbahs 1923, 17).

2.3. Ar piedēkli *ap-* atvasināti lietvārdi

Ar citiem piedēkļiem atvasinātu lietvārdu skaits korpusā ir daudz mazāks. No korpusa ekscerpēti 22 lietvārdi, kas atvasināti ar piedēkli *ap-*. Vārdiem piemīt viena no četrām nozīmēm:

- 1) kaut kas tiek ietverts: *apdārzs, apgabals, apkaime, aploks, apmērs, aprindas, apriņķis, apvidus*;
- 2) tas, kas atrodas objektam apkārt: *apauši, apdobe, apgērbs, apkakle, aploce, aploda, aploksne, apmale, aproce, apsarme, apvāks*;
- 3) stāvoklis: *apmiers*;
- 4) abstrakta lieta: *apveids, appasaule*.

Produktīvākas ir abas telpiskās nozīmes, kuras nosauc pretējus objektus – to, kas tiek aptverts, un to, kas aptver kaut ko.

2.4. Ar piedēkli *at-* atvasināti lietvārdi

Korpusā ietverti 12 ar piedēkli *at-* atvasināti lietvārdi, kas iedalāmi sešās nozīmju grupās:

- 1) nost vērsta virsmas forma: *atzars*;
- 2) darbojas pretējā virzienā: *atspars, atvars, atstraume, atceļš, atspole, atvilnis*;
- 3) vieta, kas ir nost no motivētāja lietvārda: *atkraste*;
- 4) parādība, kas atkārtojas: *atvasara*;
- 5) vāji izteikta parādība: *atēna*;
- 6) pārnesta nozīme: *atelpa*. Šis vārds veidots pēc līdzības pamata ar vārdu *atpūta*. *Atelpa* tiek skaidrota kā „atpūta, neliels pārtraukums (parasti spraigā darbā)” vai „atpūšanās, vienmērīgas elpošanas atgūšana (pēc fiziskas piepūles)” (tezaurs.lv).

Produktīvākā no *at-* nozīmēm saistīta ar dinamisku kustību pretējā virzienā. Citām nozīmēm ir tikai pa vienam piemēram.

2.5. Ar piedēkli *ie-* atvasināti lietvārdi

No korpusa ekscerpēti 18 ar piedēkli *ie-* atvasināti vārdi. Tie iedalāmi piecās grupās:

- 1) iekšup vērsta virsmas forma: *ieroobs, iedobe, ieloks, ierievis*;
- 2) ķermeņa daļa vai ar ķermeni saistīta vieta: *ierocis, ienāši, iegurnis, iemute, iemutis*;

- 3) kas ietverts: *ielapa, ielogs*;
- 4) vieta: *iedzelme, ierinda, ieleja*;
- 5) abstraktas īpatnības: *iedaba, iemaņa, ienaidis, ienaidnieks*.

Produktīvāko grupu veido vārdi, kas saistīti ar ķermeni. Ar ķermeni saistīti motīvētāji lietvārdi ir raksturīgi arī priedēkļiem *aiz-* un *uz-*.

2.6. Ar priedēkli *no-* atvasināti lietvārdi

Korpusā ietverti 16 lietvārdi ar priedēkli *no-*. Šiem vārdiem piemīt kāda no sešām nozīmēm:

- 1) saistīts priekšmets vai vāja parādība: *noēna, nokrēsla, nokrāsa, nojume*;
- 2) daļa no kaut kā: *nomalis*;
- 3) stāvoklis: *nomiegs, nomods*;
- 4) laiks tuvu motivētāja lietvārda nosauktajam, beigu daļa: *novakare, novakars, nogale*;
- 5) vieta nost no kaut kā: *nokalne, nostūris, nomale, nogabals*;
- 6) kvalitatīvas īpatnības: *nodaba, nozare*.

Nozīmju klāsts ir diezgan sazarots. Lietvārdiem ar priedēkli *no-* piemīt gan telpiskas, gan temporālas, gan kvalitatīvas un kvantitatīvas īpašības.

2.7. Ar priedēkli *pār-* atvasināti lietvārdi

No korpusa ekscerpēti 13 vārdi ar priedēkli *pār-*. Pēc nozīmes tos var iedalīt divās grupās:

- 1) ar īpašībām virs normas; *pārcilvēks, pārgalvis, pārgalve, pārmērs, pārskābe, pārspēks, pārsvars*;
- 2) vieta pāri kaut kam konkrētā vai abstraktā nozīmē: *pārnovads, pārrobeža, pārrobežu, pārpuce, pārezers, pārlaiks*.

Abas priedēkļa *pār-* nozīmes ir līdzīgas produktivitātes ziņā. Viena izsaka kvantitatīvas īpašības, bet otra apzīmē fizisku vai abstraktu telpu.

2.8. Ar priedēkli *pie-* atvasināti lietvārdi

No korpusa ekscerpēti 22 lietvārdi ar priedēkli *pie-*. Tos var iedalīt piecās grupās:

- 1) vieta tuvumā kaut kam: *piebena, piegrunts, pieledāju, piemāja, pieostas, piedarbs, piejūra, piekalne, piekāje, piekraste, piemale, piepilsēta, pierīga, pierobeža, pievārte, piefrontes*;
- 2) vieta ar noteiktām īpašībām: *piesaule*;
- 3) papildu īpatnība: *piekrāsa, piesmaka*;
- 4) klātpievienošanas process: *piezveja*;
- 5) laiks tuvumā motivētājam lietvārdam: *pievakare*.

Īpaši produktīva ir priedēkļa *pie-* telpiskā nozīme. Tai ir nepārprotama, konkrēta atrašanās klāt vai tuvumā semantika.

2.9. Ar priedēkli *uz-* atvasināti lietvārdi

No korpusa ekscerpēti 10 lietvārdi, kas atvasināti ar priedēkli *uz-*. Tos var iedalīt trīs grupās:

- 1) ķermeņa daļa vai ar ķermeni saistīta vieta, kas atrodas virs kaut kā vai virsū kaut kam: *uzacs, uzpirkstenis, uzplecis, uzpurnis, uzrocis, uzsvārcis, uzgalis*;
- 2) uz augšu vērsta virsmas forma: *uzkalns, uzkalne*;
- 3) abstrakta lieta: *uzvārds*.

Aplūkojot lietvārdus ar priedēkli *uz-*, kuriem ir vismaz pieci lietojuma piemēri korpusā LVK2022, ir atrasts tikai viens vārds *uztakts*, kas nav korpusā LVK2018. Vārds ir skaidrots kā „nepilna takts skaņdarba vai tā daļas sākumā” (tezaurs.lv). No tā var secināt, ka šim vārdam piemīt nedaudz atšķirīga telpiska nozīme – atrašanās pirms pilnas takts.

2.10. Ar priedēkli *sa-* atvasināti lietvārdi

Piemēru ar priedēkli *sa-* ir vismazāk – tikai astoņi lietvārdi atrodami korpusā LVK2018. Visiem vārdiem ir līdzīga nozīme – tie izsaka vairāku iesaistīto abstraktu vai konkrētu eksistenci vai darbības veidu kopā: *sabiedrs, sadarbs, sabiedrība, sadraudzība, saplāksnis, saprāts, sasaite, sazobe*.

Šajā nodaļā aplūkotie lietvārdu piemēri liecina, ka ar priedēkļiem atvasinātu lietvārdu nozīmju loks nav plašs. Lielākajai daļai atvasinātu lietvārdu piemīt telpiska rakstura nozīmes, kas saistītas ar priedēkļa virziena semantiku.

Secinājumi

Korpusa piemēru analīze apliecina, ka prefiksācijas paņēmiena izmantošanu lietvārdu atvasināšanā nav produktīva. Priedēkļu nozīmju loks ir ierobežots. Katrs no priedēkļiem var piešķirt lietvārdam telpisku nozīmi. Ir tikai daži priedēkļi, kuriem ir vēl kāda nozīme ar atšķirīgu semantiku. Priedēkļiem *pa-* un *no-* piemīt gan telpiskas, gan temporālas, gan kvantitatīvas nozīmes. Parasti atvasinātu vārdu ar telpisku nozīmi ir vairāk, taču priedēklim *pār-* produktīvāka ir kvantitatīvā nozīme (virs normas).

Gan verbu prefiksācijā, gan lietvārdu prefiksācijā visvairāk atvasinātu vārdu ir ar priedēkli *pa-*. Tomēr ir arī atšķirības:

- 1) verbiem produktīvs, bet lietvārdiem reti sastopams ir priedēklis *sa-*;
- 2) lietvārdiem produktīvs, bet verbiem relatīvi reti sastopams ir priedēklis *aiz-*.

Ir daudz senu prefiksālu lietvārdu. Starp tiem arī tādi vārdi, kuri mūsdienu latviešu valodas korpusos nav minēti, bet ir atrodami 20. gadsimta sākumā izdotajās vārdnīcās.

Pētījumā ir aplūkoti pieci vārddarināšanas modeļi, kuriem atbilst no korpusa ekscerpētie piemēri. Vārdi ir atvasināti ar vienu afiksu – priedēkli, ar diviem afiksiem – priedēkli un sieviešu vai vīriešu dzimtes galotni, ar trīs afiksiem – priedēkli, priedēkli un galotni. Lietvārdam var būt arī nepilna paradigma – tikai ģenitīva forma.

Atvasinātu lietvārdu lietojumu skaits korpusā ir atšķirīgs. Piem., korpusā ir vairāk nekā 11 000 piemēru, kas ilustrē vārda *pasaule* lietojumu. Lielai daļai vārdu ir tikai viens piemērs korpusā. Īpaši daudz vienreiz minētu atvasinājumu ir ar priedēkli *aiz-*. Daudzi no tiem ir ģenitīveņi, ko lieto, lai apzīmētu kāda priekšmeta atrašanās vietu aiz cita priekšmeta, piemēram, *aizmājas pļava* ir pļava, kas atrodas aiz mājas.

Saīsinājumi un apzīmējumi

F	sieviešu dzimte
IPFV	imperfektīvs verbs
LVK2018	Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus LVK2018
LVK2022	Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus LVK2022
M	vīriešu dzimte
N	lietvārds
PFV	perfektīvs verbs
PREF	priedēklis
V	verbs

Avoti

- Levāne-Petrova, Kristīne, Darģis, Roberts. 2018. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus (LVK2018)*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/11>
- Levāne-Petrova, Kristīne et al. 2022. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus (LVK2022)*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/84>
- Mīlenbahs, Kārlis. 1923. *K. Mullenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Lettisch-deutsches Woerterbuch*. I. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija.
- Mīlenbahs, Kārlis. 1927. *K. Mullenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Lettisch-deutsches Woerterbuch*. III. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīga: Kultūras fonda izdevums.
- Spektors, Andrejs et al. 2024. *Tēzauris.lv, 2024, Vasaras versija*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/107>

Literatūra

- Deksne, Daiga. 2021. *Priedēkļverbu semantika un funkcionalitāte latviešu valodā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte. <https://doi.org/10.22364/vnf.11.02>
- Kalme, Vilma, Smiltņiece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārdarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras*. Liepāja: LiepU.
- Kalnača, Andra. 2014. *A Typological Perspective on Latvian Grammar*. Warsaw/Berlin: De Gruyter Open.
- Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2016. Compound genitives in Latvian. *Word-Formation across Languages*. Körtvélyessy, Livia, Štekauer, Pavol, Valera, Salvador (eds.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 169–197.

- Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2021. *Latvian Grammar*. Rīga: University of Latvia Press. <https://doi.org/10.22364/latgram.2021>
- Marchand, Hans. 1964. A set of criteria for the establishing of derivational relationship between words unmarked by derivational morphemes. *Indogermanische Forschungen*. 69, 10–19. <https://doi.org/10.1515/9783110243116.10>
- Rapa, Sanda. 2014. *Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi latviešu toponīmijā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte. Pieejams: <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4573>
- Ševčíková, Magda. 2021. Action nouns vs. nouns as bases for denominal verbs in Czech: A case study on directionality in derivation. *Word Structure*. 14(1), 97–128. <https://doi.org/10.3366/word.2021.0181>
- Vulāne, Anna. 2015. Vārddarināšana. *Latviešu valodas gramatika*. 2. izd. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 190–299.

Summary

For deriving nouns in Latvian, the prefixation is used much less frequently than the suffixation. Most nouns containing a prefix are derived from prefixed verbs. However, there are also prefixed nouns derived from other nouns. This study examines productive noun word-formation models that employ prefixation. The study analyses 238 nouns from “The Balanced Corpus of Modern Latvian LVK2018”, their word-formation models, and noun semantics. Any prefix may impart the noun a spatial meaning associated with the direction of the adverb corresponding to the prefix. Some prefixes can give a noun temporal or quantitative meaning. However, compared to prefixed verbs, the range of noun meanings is limited. The derivation models with prefixes *pa-* ‘under’ and *aiz-* ‘behind’ are more productive. Among the derivatives considered, approximately 24% of nouns in the corpus have only one example of usage. The corpus also contains some common lexicalized prefixed nouns, such as *pasaule* ‘the world’.

Keywords: noun; word-formation; prefix; prefixation.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) /

This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)